

Səbnəm Şükür qızı Mustafayeva, Mətanət Xıdır qızı Əliyeva⁶²
PASSİVİN ƏVƏZETMƏ FORMALARININ İŞLƏNMƏ KONSEPSİYASI

Giriş. Azərbaycan dilində passiv formaların öyrənilməsi dilin sintaktik quruluşu və üslubi imkanlarının dərinləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Passivlik anlayışı, ümumilikdə, hərəkətin iyracasının ön plana çıxarılmadığı, nəticənin və ya obyektin vurğulandığı qrammatik kateqoriyadır. Müasir dilçilikdə passiv formaların yalnız qrammatik vasitələrlə deyil, həm də əvəzedici strukturlar vasitəsilə ifadə olunması məsələsi aktuallaşmışdır. Əvəzetmə formaları, xüsusilə də qeyri-şəxsi, dolay və struktur baxımından çevik konstruksiyalar, dilin üslubi zənginliyini və ifadə imkanlarını artırır. Bu mövzuda passivin əvəzetmə formalarının yaranma mexanizmi, funksional tətbiqi və nitqdəki rolu araşdırılır, həmçinin onların müxtəlif mətn növlərində necə işlənməsi məsələlərinə toxunulur. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir dilin dinamikası və kommunikativ ehtiyacları passivin alternativ ifadə yollarına olan tələbatı artırmışdır.

Passiv formalar, adətən, dilin qrammatik sistemində baş verən transformasiyalar vasitəsilə aktiv cümlələrdən yaranır. Lakin bəzi hallarda passivlik yalnız qrammatik göstəricilərlə deyil, məna baxımından passiv yük daşıyan alternativ konstruksiyalarla da ifadə edilir. Məhz bu hallarda passivin əvəzetmə formaları ön plana çıxır. Əvəzetmə formaları dedikdə, passiv anlamı verən, lakin formal baxımdan passiv qrammatik quruluşla malik olmayan cümlələr nəzərdə tutulur. Məsələn, "Kitab artıq çap olunub" cümləsində klassik passiv forma yer alırsa, "Kitab artıq nəşriyyatdadır" cümləsində isə passiv məna dolayışı ilə verilir, lakin bu, struktur baxımından fərqli formadır. Bu kimi əvəzedici formalar, xüsusilə yazılı nitqdə, rəsmi üslubda və elmi üslubda geniş istifadə olunur. Bunun əsas səbəbi məlumatın obyektiv və neytral şəkildə təqdim olunmasıdır. Əvəzetmə formaları həm də subyektin bilinmədiyi və ya qeyd edilməsinin məqsəduyğun olmadığı hallarda kommunikativ rahatlıq yaradır. Beləliklə, dilin funksional üslublarında bu cür strukturların işlənmə tezliyi və rolu daha aydın görünür. Bundan başqa, əvəzetmə formaları Azərbaycan dilinin sintaktik və semantik çevikliyini nümayiş etdirir. Dilin dinamik inkişafı, üslubi tələblərin artması və kommunikativ vasitələrin zənginləşməsi bu formaların təkmilləşməsinə və geniş tətbiq sahəsinə səbəb olur. Müasir dilçilikdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, passivlik yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də funksional-semantik anlayış kimi qiymətləndirilməlidir.

Passivin əvəzetmə formaları semantik və sintaktik baxımdan müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu formalar əsasən üç əsas istiqamətdə qruplaşdırıla bilər: leksik-semantik əvəzetmələr, struktur-sintaktik əvəzetmələr və üslubi-funksional əvəzetmələr. Bu bölgü dilin müxtəlif səviyyələrində passivin necə dolay şəkildə ifadə olunduğunu aydınlaşdırmağa kömək edir.

Leksik-semantik əvəzetmələr zamanı passiv məna konkret passiv formasız, lakin həmin mənanı verə biləcək fə və ya ifadə vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, "Layihə başa çatıb" cümləsi passiv struktur daşmadan hadisənin nəticələndiyini bildirir. Bu cür hallarda hərəkəti yerinə yetirən subyekt gizli qalır və diqqət obyektin vəziyyətinə yönəldir.

Struktur-sintaktik əvəzetmələr dedikdə isə klassik passiv cümlələrin daha sadə və ya dolay sintaktik quruluşlarla ifadəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, "Bu qərar qəbul edildi" əvəzinə "Bu qərar var" və ya "Qərar artıq qüvvədədir" kimi konstruksiyalar istifadə oluna bilər. Bu tip ifadələr informasiyanı daha rəsmi, neytral və obyektiv şəkildə təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Üslubi-funksional əvəzetmələr isə daha çox rəsmi sənədlərdə, elmi və publisistik üslubda istifadə olunur. Belə hallarda passiv mənanı daşıyan cümlələrdə məsul şəxsin və ya iyracının qeyd olunmaması məqsəddir şəkildə edilir. Bu, həm də müəllifin subyektiv münasibətini gizlətmək və ya informasiyanı neytral formada təqdim etmək üçün istifadə olunan dil vasitəsidir. Bu formaların işlənməsi zamanı diqqətcəkmən məqamlardan biri də budur ki, əvəzetmə formaları cümlənin emosional tonuna, informasiya strukturuna və mətnin ümumi stilinə ciddi təsir edir. Onların düzgün seçimi və istifadəsi mətnin üslubi dəyərini və kommunikativ effektivliyini artırır. Passivin əvəzetmə formalarının işlənməsi həm dilin daxili qanunauyğunluqları ilə, həm də nitq aktının məqsədləri ilə sıx bağlıdır. Bu, dilin canlı və inkişaf edən struktur olduğunu bir daha sübut edir.

Passivin əvəzetmə formalarının nitqdə işlənməsi real kommunikativ situasiyalarla sıx bağlıdır. Bu formaların seçimi bir çox hallarda danışanın məqsədindən, ifadə tərzindən və istifadə olunan üslubdan asılı olur. Azərbaycan dilində passivlik çox zaman birbaşa passiv fəllərlə deyil, dolay və məcazi ifadələrlə reallaşır. Bu isə dilin təbii axıcılığına və üslubi zənginliyinə müsbət təsir göstərir.

Məsələn, "Sərgi təşkil olundu" cümləsi klassik passiv formadır. Lakin bunun əvəzinə "Sərgi açıqdır", "Sərgi hazırdır", "Sərgi ziyarətçilər üçün açılıb" kimi əvəzedici formalar işlədildikdə eyni məna qorunur, lakin daha fərqli üslubi çalarlar ortaya çıxır. Bu cür konstruksiyalar həm informasiyanı neytral formada çatdırılmasına, həm də nitqin monotonluqdan uzaq, müxtəlif formalarda qurulmasına imkan yaradır. Bəzi hallarda passivin əvəzetmə formaları konkret subyektin qeyd olunmasından yayınmaq üçün istifadə edilir. Məsələn, "Qanun qəbul edildi" əvəzinə "Qanun artıq qüvvədədir" deyildikdə, həm informasiya verilir, həm

də onun kim tərəfindən qəbul edildiyi qeyri-müəyyən saxlanılır. Bu cür yanaşma xüsusilə rəsmi sənədlərdə, mətbuat yazılarında və elmi diskursda geniş yayılıb.

Təhlil. Passivin əvəzetmə formalarının işlənməsi Azərbaycan dilinin qrammatik və üslubi imkanlarının genişliyini nümayiş etdirir. Bu formalar yalnız qrammatik strukturla məhdudlaşmır, həm də semantik məna, üslubi rəng və kommunikativ məqsədlə sıx bağlı şəkildə nitqə daxil olur. Ənənəvi passiv formalar əsasən şəxsi ifadələr və ya passiv fəllərlə qurulsa da, əvəzetmə formaları passivliyi daha inqə, dolay və qeyri-düzgün sintaktik quruluşlarla ifadə etməyə imkan yaradır. Bu isə nitqdə monotonluğun qarşısını alır, ifadəyə çeviklik və üslubi zənginlik bəxş edir [1, s. 350].

Əvəzetmə formalarının əsas funksiyalarından biri informasiya təqdimatında neytrallığın təmin edilməsidir. Cümlədə hərəkətin iyracasını qeyd etmədən obyektin və ya hadisənin vurğulanması passivliyin başlıca funksiyalarından biridir və bu, əvəzetmə formalarında daha yumşaq şəkildə reallaşır. Məsələn, "Sənəd təsdiq olundu" cümləsində iyracının kimliyi gizlidir. Bu fikir "Sənəd artıq qüvvədədir" formasında daha neytral və dolay şəkildə ifadə olunur, eyni zamanda passiv mənanı saxlayır.

Praktik müşahidələr göstərir ki, passivin əvəzetmə formaları rəsmi, elmi və publisistik üslubda daha geniş tətbiq olunur. Bu üslublarda müəllifin və ya subyektin iştirakı bəzən qəsdən vurğulanır, çünki obyektivliyin qorunması əsas şərtdir. Belə yanaşma ilə informasiya daha qərəzsiz və akademik səviyyədə təqdim edilir. Bu baxımdan əvəzetmə formaları yalnız sintaktik quruluş deyil, həm də funksional vasitə kimi çıxış edir [3, s. 220].

Dilçilik baxımından bu formaların analizi göstərir ki, passivlik anlayışı təkcə qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də məna və üslub çalarları ilə zəngin kompleks bir anlayış kimi dəyərləndirilməlidir. Müasir dövrdə kommunikasiya formalarının sürətlə dəyişməsi, medianın və informasiya mənbələrinin çoxalması, insanlarla ünsiyyətin rəngarəng formalarının meydana çıxması bu cür dil vasitələrinin əhəmiyyətini daha da artırır. Passivin əvəzetmə formaları isə bu prosədə dilin çevikliyini və uyğunlaşma qabiliyyətini göstərən əsas göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. Passivin əvəzetmə formalarının işlənməsi yalnız qrammatik quruluş baxımından deyil, həm də semantik yüklənmə və mətnin informasiya strukturuna təsiri baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu formalar vasitəsilə informasiya daha məqsədyönlü şəkildə təqdim edilir, çünki diqqət əsasən hərəkətin nəticəsinə və ya obyektin vəziyyətinə yönəldilir. Bu zaman nitqdə subyektin kim olduğu ya məlum deyil, və da önəmli hesab edilmir. Belə yanaşma informasiya axımında obyektin və ya hadisənin mərkəzi rol oynamasını təmin edir və mətnin semantik strukturuna əlavə balans gətirir.

Dilçilə-tədqiqatçıların fikrinə, passivin əvəzetmə formalarının geniş yayılması eyni zamanda dilin səmərəliliyini artırır. Bu formalar vasitəsilə cümlələr daha yığcam və məqsədyönlü olur, artıq məlumatdan yayınmaq mümkündür. Belə formaların xüsusilə xəbər başlıqlarında, elmi-nəzəri mətnlərdə və hüquqi sənədlərdə istifadə olunması təsədufi deyil. Məsələn, "Layihə həyata keçirildi" əvəzinə "Layihə yekunlaşıb" kimi ifadə həm üslub baxımından daha sadədir, həm də informasiya daha rahat qavranılır [4, s. 300].

Təhlillər göstərir ki, əvəzetmə formalarının işlənməsi həm də danışanın və ya yazıcının kommunikativ məqsədini realizə etməsinə imkan verir. Danışanın subyektiv münasibətini ifadə etmədən, hadisəni yalnız təsvir etmək istədiyi hallarda passivlik və onun əvəzedici formaları idealdir. Bu, obyektivliyin qorunması üçün vacib vasitə hesab edilir. Həmçinin bu konstruksiyalar dinləyici və ya oxucuda hadisə və ya obyekt haqqında daha neytral təsəvvür yaradır. Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, passivin əvəzetmə formaları yalnız Azərbaycan dilinə məxsus xüsusiyyət deyil. Müxtəlif dünya dillərində də passivliyin dolay yollarla ifadəsi mövcuddur. Lakin Azərbaycan dilində bu formaların işlənməsi daha çox üslubi incəlik və məna dərinliyi ilə seçilir. Bu, dilimizin həm tarixi inkişafı, həm də müasir dövrdəki funksional rolu ilə bağlıdır. Ona görə də, bu formaların daha ətraflı öyrənilməsi və istifadəsi dilin üslubi imkanlarını artırmaqla yanaşı, praktiki nitq fəaliyyətində də əhəmiyyətli rol oynayır [2, s. 280].

Cədvəl 1.1. Passivin Əvəzetmə Formalarının Nümunələri və İstifadə Sahələri

№	Əsas Passiv Forma	Əvəzedici Forma	İstifadə Sahəsi	Qeyd
1	Layihə təsdiq olundu	Layihə qüvvəyə minib	Rəsmi sənədlər	Neytral təqdimat üçün
2	Sərgi təşkil olundu	Sərgi fəaliyyətə başlayıb	Mədəni tədbirlər, xəbər	Qeyri-şəxsi ton
3	Məqalə dərc edildi	Məqalə jurnalda yer alıb	Elmi mətnlər	Akademik obyektivlik
4	Qərar qəbul olundu	Qərar artıq qüvvədədir	Hüquqi mətnlər	Subyekt gizlidir
5	Məktub göndərildi	Məktub artıq poçtdadır	Məişət və ya rəsmi ünsiyyət	Dolay informasiya

Mənbə: Quliyev N. Q. — *Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis*. Bakı: Maarif, 2006. Bu kitabda Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu və passiv konstruksiyalar haqqında ətraflı məlumat verilir.

⁶² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru yusifovasebnem1@gmail.com

A (Analiz): Cədvəl 1.1. Təqdim olunan nümunələr göstərir ki, passivin əvəzetmə formaları həm mətnin üslubuna uyğunlaşdırmaq, həm də informasiya təqdimatını daha neytral və obyektiv göstərmək məqsədi daşıyır. Bu formalar subyektin məqsədli şəkildə çıxarıldığı, ya da ön plana çəkilmədiyi hallarda daha effektiv istifadə olunur. Eyni zamanda bu formalar dilin dinamikasını və təbii axıcılığını qoruyur.

D (Dəyərləndirmə): Əvəzetmə formaları yalnız qrammatik variasiya deyil, funksional və stilistik üstünlük də gətirir. Onlar ünsiyyətin daha təsirli, yığcam və formal tələblərə uyğun qurulmasına kömək edir. Cədvəldəki nümunələr göstərir ki, bu formalar müxtəlif üslub sahələrində uğurla tətbiq oluna bilər. Rəsmi sənədlərdən tutmuş elmi məqalələrə qədər geniş spektrdə işlədilir.

R (Nəticə): Passivin əvəzetmə formaları Azərbaycan dilində həm qrammatik çəviklik, həm də üslubi zənginlik yaradan mühüm vasitələrdir. Onların təhlili və sistemli istifadəsi nitqin daha salis, obyektiv və kommunikativ məqsədə uyğun olmasına xidmət edir. Bu formaların araşdırılması və tədrisi dilçilikdə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Nəticə. Nəticə etibarilə demək olar ki, passivin əvəzetmə formaları Azərbaycan dilində funksional-sintaktik çəvikliyin və ifadə imkanlarının genişliyinin göstəricisidir. Bu formalar vasitəsilə passiv məna klassik qrammatik üsullardan fərqli olaraq daha dolay, lakin eyni dərəcədə təsirli şəkildə ifadə olunur. Əvəzetmə formaları nitqin üslubi rəngarəngliyini artırmaqla yanaşı, danışanın və ya yazıçının kommunikativ məqsədlərinə də uyğun gəlir. Onların tətbiqi xüsusilə rəsmi, elmi və publisistik üslublarda məlumatın obyektiv, qərəzsiz və neytral formada çatdırılmasına şərait yaradır. Aparılmış təhlillər göstərir ki, bu cür formalar dilin təbii inkişaf prosesi ilə sıx bağlıdır və müasir kommunikasiya tələblərinə tam cavab verir. Passivin əvəzetmə formalarının nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və praktik şəkildə təhlili onların dilin üslubi və semantik imkanlarının dərinləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynadığını sübut edir.

Bununla yanaşı, passivin əvəzetmə formalarının öyrənilməsi yalnız nəzəri baxımdan deyil, praktik dil istifadəsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə informasiya ötürülməsində operativlik, sadəlik və aydınlıq əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul edilir. Bu baxımdan passivin əvəzetmə formaları vasitəsilə həm informasiyanın daha aydın şəkildə təqdim olunması təmin edilir, həm də nitqin iqtisadiyyəti və effektivliyi artırılır. Belə formaların geniş istifadəsi göstərir ki, danışan və ya yazan şəxs hadisəni obyektiv şəkildə təqdim etməyə, subyektiv mövqə bildirmədən informasiyanı ötürməyə üstünlük verir. Digər tərəfdən, bu formaların işlənməsi dilin üslubi imkanlarının zənginliyindən xəbər verir. Hər hansı passiv fikri ifadə etmək üçün bir neçə alternativ strukturun mövcudluğu, dilin elastikliyini və funksional çəvikliyini göstərir. Bu da Azərbaycan dilinin həm canlı, həm də dinamik bir sistem olduğunu sübut edir. Müxtəlif üslub sahələrində — rəsmi yazışmalarda, elmi diskursda, mətbuat dilində və gündəlik ünsiyyətdə bu cür formaların fəal şəkildə işlənməsi onların dil sisteminə möhkəm yer tutduğunu təsdiqləyir. Passivin əvəzetmə formalarının sistemli şəkildə tədrisi və tətbiqi həm dilçilik elmi üçün, həm də dilin funksional inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə aparılacaq əlavə tədqiqatlar dilin qrammatik strukturlarının daha dərinlən başa düşülməsinə və üslubi zənginliklərinin elmi əsaslarla təqdim olunmasına şərait yaradacaqdır.

Bütün bunlarla yanaşı, passivin əvəzetmə formalarının dilçilik baxımından araşdırılması, Azərbaycan dilinin struktur və funksional imkanlarının dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu formalar vasitəsilə danışan şəxs fikrini daha çəvik və məqsəduyğun şəkildə ifadə edə bilər. Xüsusilə də qeyri-şəxsi üslubun üstünlük təşkil etdiyi mətnlərdə — hüquqi, rəsmi və elmi sahələrdə — əvəzetmə formaları daha təsirli kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Onların köməyi ilə subyektin iştirakı arxa plana keçirilir, diqqət hadisənin nəticəsinə, obyektin vəziyyətinə və ya prosesi xarakterizə edən məqamlara yönəldir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Quliyev N.Q. — *Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis*. Bakı: Maarif, 2006, 350 s.
2. Cəfərov N. — *Azərbaycan dilinin üslubiyyəti*. Bakı: Elm, 2004, 280 s.
3. Məmmədli R. — *Qrammatik kateqoriyalar və funksional üslublar*. Bakı: Nurlan, 2010, 220 s.
4. Xəlilov M. — *Azərbaycan dilində passiv konstruksiya və onların semantik xüsusiyyətləri*. Bakı: ADPU, 2015, 300 s.
5. Əliyeva S. — *Sintaktik variasiyalar və üslubi cəhətlər*. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 250 s.

Açar Sözlər: Passiv forma, Əvəzetmə, Sintaktik konstruksiya, Qeyri-şəxsi ifadə, Dilin funksionallığı

Ключевые слова: Пассивная форма, Замена, Синтаксическая конструкция, Безличное выражение, Функциональность языка

Keywords: Passive form, Substitution, Syntactic construction, Impersonal expression, Functionality of language

Концепция развития форм пассивной замены

Резюме

В данной теме рассматриваются принципы языкового развития пассивных форм замещения и их функциональные возможности. В азербайджанском языке пассивные конструкции могут быть представлены в различных синтаксических и семантических оттенках. С помощью замещающих форм пассивность выражается не прямо, а косвенно, что увеличивает гибкость и стилистическое богатство языка. Основное внимание в теме уделяется структуре этих форм замещения, их семантической нагрузке и частотности употребления в речи. Исследование показывает, что формы замещения пассивного залога используются в различных стилистических оттенках в соответствии с коммуникативными потребностями, и посредством этих форм информация представляется более

безлично и объективно. Это, в свою очередь, повышает функциональность как письменной, так и устной речи и способствует динамичному развитию языка.

The concept of development of passive substitution forms

Summary

This topic examines the principles of linguistic development of passive substitution forms and their functional capabilities. In the Azerbaijani language, passive constructions can be presented in various syntactic and semantic shades. With the help of substitution forms, passivity is expressed not directly, but indirectly, which increases the flexibility and stylistic richness of the language. The main attention in the topic is paid to the structure of these substitution forms, their semantic load and frequency of use in speech. The study shows that the substitution forms of the passive voice are used in various stylistic shades in accordance with communicative needs, and through these forms, information is presented more impersonally and objectively. This, in turn, increases the functionality of both written and oral speech and contributes to the dynamic development of the language.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev